

МОИТЕ СПОМЕНИ ЗА НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ

Елена Димитрова

За първи път го видях, когато постъпих на работа в Института за литература. Той беше член на Научния съвет на института. Бяха дошли с Константин Петканов на някакво заседание. Направи ми впечатление одухотвореното лице на поета, неговия тъжен поглед, който излъчваше толкова нежност и благородство.

Точно тогава усилено се подготвяше сборникът със студии за Иван Вазов, по случай сто години от рождението му. Николай Лилиев участвуваше в редакционната колегия. А една година преди това излезе сборник със спомени за Вазов, редактиран само от Лилиев. Той е трябвало да издири и събере материалите, постоянно да подканва авторите да ги предадат. Тази задача не е била никак лека. По-късно с архива на Елин Пелин в Института за литература попадна една пощенска картичка, написана в хумористични стихове, в която Лилиев моли големия писател да му изпрати спомените си за Вазов. От тази духовита пародия на Вазовото стихотворение „Крали Марко“ личи колко го е измъчил сборника със спомени. Тъй като писмото се е загубило, ще го цитирам приблизително, по памет:

„Дивни Елин Пелине,

Всеславянска славо, побързай сине, време приближава спомени да пратиш. . . Много си изплати с този сборник клетки от таквиз поети, като тебе славни, но бавни.

Николай Лилиев“

Като член на Научния съвет на Института Лилиев винаги идваше пръв на заседанията, четеше почти всички трудове, които се обсъждаха, взимаше отношение към тях. Той се изказваше принципно, с единственото желание да помогне на автора. Някои твърдят, че от прекалена деликатност Лилиев никога не изказвал направо своето мнение. Аз нямам такова впечатление. Една сутрин се отбих в театъра да видя поета. Съвсем наскоро беше излязла книгата на Михаил Кремен за Яворов. Още от вратата Лилиев ме посрещна с думите: „Прочетохте ли книгата на Кремен? Как може да се пише така за Яворов! Та това са клюки! Той просто е ополшил неговия образ! Кремен дойде тези дни при мене и аз му казах всичко, каквото мисля за книгата му“. Лилиев говореше с дълбоко възмущение, беше ядосан.

Николай Лилиев участвуваше в редакционната колегия на Известията на Института за литература, най-акуратно четеше и редактираше материалите. Често рецензираше трудове, като винаги навреме предаваше своите рецензии. Той гореше в творческия живот на института. Малко преди да се разболе поетът ме помоли да му изпратя екземпляр от по-стъпналата за обсъждане монография за Алеко Константинов, написана от Ал. Ничев. Тя обхващаше около 600 машинописни страници. След известно време Лилиев обстойно ми изказа своите впечатления от монографията. Почудих се кога е успял да я прочете. Неговата енергия и работоспособност удивляваха. В същото време той беше обременен с безброй задължения в Народния театър, където го товареха и с най-главоболни работи — да пише афиши, некролози, текстове на програми. Никак не беше длъжен да изпълнява такива поръчения. Те му тежеха и го огорчаваха, но нито веднъж не се отказа от тях.

През последните години Николай Лилиев почти загуби слуха си. Това много го измъчваше. Той не можеше вече да посещава нито репетициите в театъра, нито спектаклите, чрез които дишаше, живееше. Трудно му беше да поддържа и разговор. Но мълчаливо понасяше това страдание. Лилиев напрегнато следеше движението на устните и по тях вярно отгатваше какво му говори неговият събеседник. На заседанията в института сядах до него и водех нещо като протокол. Той внимателно гледаше в листа, или го взимаше от време на време да го прочете. Беше доволен, че по този начин все пак е в течение на това, което ставаше на заседанията.

Николай Лилиев трогваше със своята голяма грижа към хората. Той просто изживяваше всичко, което засягаше неговите близки. Поетът се вглеждал в лицето на събеседника си и веднага, с безпогрешен усет разбираше по израза неговото душевно състояние. „Какво Ви е? Вие нямате настроение!“ — казваше той с искрена тревога или пък бащински се радваше, ако откриеше, че събеседникът му е весел. Наскоро след смъртта на моята баба случайно го срещнах пред театъра. Не зная откъде беше научил за това тъжно събитие. С голяма топлота той се ръкува и каза: „Вашата баба е починала. Ех, Елен, останахте съвсем сама!“ И очите му се овлажняха от искрено, дълбоко съчувствие.

Общуването с този необикновен човек възвисяваше, окриляше с вяра в красивото. Когато разговарях с Лилиев, струваше ми се, че навлизам в някакъв приказен свят, чист и прекрасен.

Лилиев имаше право да се движи със служебната кола на театъра. Но той винаги отиваше на работа или пеша, или с трамвай. Веднъж беше паднал от трамвая и сериозно се беше наранил, а друг път в мъглата го беше блъснал тролейбус. И въпреки това той никога не се възползува от служебната кола. Може би управата на театъра трябваше да прояви по-големи грижи и настойчивост.

Николай Лилиев не обичаше да се говори за неговата поезия. Той никога не занимаваше хората със собствените си грижи. Понякога, когато в отговор на моите въпроси започваше да ми разказва за тревогите си, за работата си, изведнъж някак виновно се сепваше: „Но Вие ме питате за мене, а нищо не ми казвате за себе си!“ и веднага с присъщата си топлота и отзивчивост прехвърляше разговора към мене. Той сякаш нямаше право на свой собствен живот. Неговото голямо сърце се раздаваше без остатък на другите.

Николай Лилиев не пропускаше да поздрави близките си за именните им дни, да ги зарадва със своето внимание. Пословична беше щедростта му. Нашият прислужник бай Русин никъде не отиваше с такова удоволствие, както при Лилиев. Той ми се хвалеше, че винаги поетът му давал пари. А прислужниците в театъра казвали на бай Русин, че ако там има още няколко души като Лилиев, на тях заплати няма да са им нужни. Но мнозина грубо злоупотребяваха с неговата щедрост и деликатност. Веднъж бях отишла при поета. Не помня защо кабинетът му временно беше преместен в едно старо здание зад Славянска беседа. Както приказвахме, Лилиев погледна през прозореца и лицето му се помрачи. „Ето, идва един човек, за да му дам пари. Някои хора смятат, че аз съм кой знае колко богат и просто не ме оставят на мира.“

Действително след малко влезе едър мъж, с неприятна пиянска физиономия, който поздрави и без да каже нищо, застана в очакване. Николай Лилиев извади от портфейла си 50 лева (стари пари) и му ги даде. С угоднически жестове човекът благодари и си излезе. Лилиев чувствуваше, че прави безсмислено подаяние, че този човек положително ще похарчи парите за пиене, но както писа Олга Кирчева, големият поет беше свенлив пред човешкото безсрамие, стесняваше се да му се противопостави.

Този толкова етичен и фин човек жестоко страдаше, когато се сблъскаше с пошлостта и нахалството. А те го преследваха на всяка крачка. Всички, които напишеха драма, веднага още в ръкопис я занасяха на Лилиев. Разбира се, между тези автори преобладаваха маниачени бездарници, които затрупваха поета със своите немощни опити. А той най-добросъвестно четеше всичко, водеше си подробни бележки. Това беше черна, убийствена работа, която му коствуваше много труд и нерви. Лилиев често ми се оплакваше от нея. „Аз непре-

късното чета толкова слаби драми, че вече изгубих критерий. Но най-много ми тежи разправията с авторите. Всеки е с големи амбиции, смята, че драмата му непременно трябва да бъде поставена в Народния театър. Много е трудно да го убедиш, че е слаба.“

Неумолимо го преследваше и Петко Тихолов за своята анкета, която измъчваше Лилиев. Много разочарования от хората беше изживял поетът. Бяхме отишли при него с Елка Константинова. Тя заговори за някакъв младеж и каза, че той изглежда много симпатичен. Лилиев горчиво се усмихна. „Отдалече всички са симпатични, но отблизо — уви! Нали така, Елен?“

Но той имаше и предани приятели. Почти винаги, когато отивах в кабинета му, заварях артиста Никола Балабанов, с когото много се обичаха. Често идваше и Генчо Димитров, който проявяваше към поета искрено уважение. Спомням си, че веднъж дойде Апостол Карамитев. „Какво има?“ — мило го попита Лилиев. „Просто идвам да Ви видя, да разбера как сте“ — му отвърна Карамитев. Това внимание на артистите сгряваше сърцето на поета. Той чувствуваше колектива на театъра като свое родно семейство, без което не би могъл да съществува. Бях се отбила веднъж при него. Минаваше един и половина часа. Попитах го няма ли вече да върви на обяд. Отговори ми: „Артистите имат репетиция. Когато свършат, може би някои от тях ще поискат да се отбият при мене, така че аз трябва да бъда тук“.

Пишех очерк за Ст. Л. Костов. Казах на Лилиев, че ми е необходимо да прочета протоколите на Народния театър, за да видя кои комедии на Костов са играни, кога са поставени и как са били оценени от Артистичния съвет. Той обеща да намери папките с протоколите. Какво беше моето удивление, когато наскоро след този разговор Елка Константинова ми донесе една внушителна купчина листа, изписани с елегантния, четлив почерк на Лилиев. При неговата заетост той внимателно прочел многобройните протоколи на театъра и най-акуратно преписал всички пасажки, които се отнасят до творбите на Ст. Л. Костов, подробно отбелязал и как са били разпределени ролите. Притъмня ми пред очите, като видях какъв труд си е създал. Елка започна да ме успокоява и да ме убеждава, че той много често постръпвал така.

Благодарих на Лилиев и му казах, че ми е съвестно задето си губи времето за такива неща. А той усмихнато ми отговори, че това не е голяма работа.

Николай Лилиев вложи своя голям поетичен талант не само в собственото си творчество, но и в преводите на велики творби от световната класика. Благодарение на Лилиев ние можем да почувствуваме величието на Шекспировия гений, необхватните амплитуди на неговите чувства, остротата на хумора му, дълбочината на трагизма, да вникнем в сложните, вечно живи и съвременни Шекспирови герои. Тези класически преводи на „Ромео и Жулиета“, „Сън в лятна нощ“, „Крал Лир“ и „Хамлет“ са наша национална гордост. Те са едно от най-високите постижения на българското езиково и стихотворно майсторство. Попитах веднъж Лилиев направо от оригинала ли е превел „Ромео и Жулиета“. Той извади от бюрото си едно много интересно издание, по което е работил. Текстът беше напечатан в три успоредни колони. В първата — самият оригинал, а в следващите — точен, дословен превод на немски и френски. Лилиев ми обясни, че по-слабо знае английски, обаче може да четне оригиналния текст, да почувствува ритъма на стиха, интонацията, звуковата хармония. А немският и френският текст му помагат да улови точноста на мисълта, на поетичната образност.

Николай Лилиев основно преработи превода на „Хамлет“, направен от Гео Милев. Той ми казваше, че го превежда съвсем отново, като оставя само тези стихове от превода на Гео Милев, които са станали вече много популярни. Явно е, че в случая се касае не до преработка, а до нов оригинален превод на Лилиев.

Поетът много работи и върху Кирил Христовия превод на „Сирано дьо Бержерак“ от Ростан, когато в театъра се подготвяше поставянето на пиесата.

Един ден го заварих да редактира Вазовата драма „Към пропаст“. Предстоеше поставянето на драмата в Народния театър и Лилиев подготвяше текста, като зачертаваше

излишните, многословни реплики. Понсках веднага да си тръгна, за да не му преча, но той настойчиво ме спря. „Моля Ви се, не си отивайте, тъкмо ще ми помогнете“. Аз, разбира се, не му оказах никаква помощ, но за мене беше крайно интересно да наблюдавам с какъв тънък усет той веднага преценяваше кои текстове с нищо не допринасят за сюжетното развитие и разгръщането на образите, а само утежняват драмата. Направи ми силно впечатление бързината, с която поетът работеше.

През последната година от живота му Лилиев побледня, очите му хлътнаха. Станаха още по-големи. Неговата единствена, любима сестра си беше счупила крака, залежа се и от ден на ден ставаше все по-зле. „По цели нощи не спя, ми казваше Лилиев. Сестра ми е зле, вие от болки.“ Той много страдаше и за своята племенница Мила Данаилова, която всеотдайно се грижеше не само за болната си майка, но и за всички в къщи. „Тя е културен човек, завършила е романска филология, а не може да отиде нито на концерт, нито на театър. Заробила се е с къщата работа“ — казваше Лилиев. Той все по-често започна да ми се оплаква от силни болки в стомаха. И въпреки това продължаваше редовно да ходи в Народния театър. Молах го да замине някъде на почивка, но поетът упорито отказваше: „Как мога да оставя сестра си!“

Един ден през лятото на 1960 г. отидох да видя Лилиев. Но този път вратата на неговия кабинет беше затворена. Казаха ми, че той е в отпуска. Това беше необичайно. Никога, откакто е постъпил в театъра Лилиев не е използвал правото си на отпуска. Явно, беше се случило нещо много сериозно. От Елка Константинова разбрах, че поетът не е добре и че близките му насила са го завели при д-р Пухлев. Той открил язва в стомаха и склероза в ушите. Големият лекар беше дал вярна диагноза, която напълно се потвърди при аутопсията. Решено било Лилиев да отиде на лечение в Правителствената болница край-Владая. Той много неохотно се подчинил на това решение.

Бяхме уговорили с Елка Константинова и съпруга ѝ да отидем с тяхната кола на 8 септември в болницата. Но Елка ми обади, че им се наложило да заминат за Костенец. Валеше проливен дъжд. След един ден заминавах на екскурзия в Германия. Сякаш някакво тревожно предчувствие ми подсказваше, че въпреки дъжда трябва да видя поета. Спирката на владейския автобус е доста далече от болницата. Тръгнах пеша по разкаляното шосе. Дъждът тъжно плуцеше. Полето беше мрачно и пусто. Пред парка на болницата пазеше милиционер. С голяма мъка го склоних да ме пусне, защото вече беше минал приемният час. И дежурният лекар отначало се опъна, но и той отстъпи. Когато влязох в стаята на Лилиев, поетът седеше на канапето замислен, вгълбен в себе си. Стаята беше уютно обестановка. От прозореца и терасата се разкриваше красива гледка към парка и Витоша. Щом ме видя, поетът се усмихна. „О, Елен, заповядайте! С кола ли дойдохте?“ Когато му обясних, че не можах да дойда с кола, той много се разтревожи: „Биваше ли да тръгвате в този дъжд, та вие ще настинете!“ Казах му, че съм добре екипирана, че за мене е удоволствие да вървя в такова време. Попитах го как се чувствава. Оплака ми се, че му правят мъчителни изследвания. Аз го успокоих, че няма нищо страшно, че след като си отпочине при тези хубави условия, всичко ще мине. А той тъжно се усмихна. „Знаете ли, французите казват, че старостта е болест, която не се лекува. Но Вие тези дни сте щели да заминете за Германия. (Това той знаеше от Елка Константинова). Дано във Ваймар изживеете същите възнения, които аз някога изживях, когато отидох там.“ И бледото, удължено лице на поета просия. Навярно той се пренесе във времето на своята романтична младост, когато с трепетно сърце, благоговейно е разглеждал града на Гьоте и Шилер. Трябваше да си тръгва, защото бях обещала на дежурния лекар да не се бавя повече от пет минути, а и вече мръкваше. Пожелах на Лилиев когато се върна от Германия да го заваря напълно здрав, да си почива в тази хубава болница. „О, пожелайте ми, когато се върнете вече да си бъда у дома“. Извини ми се, че не може да ме изпрати. (Поеът беше получил лек удар и не трябваше много да се движи). Той застана на вратата на стаята, скръстил ръце на гърдите си. „Благодаря

Ви, Елен, много Ви благодаря, че дойдохте!“ В черния дълъг халат Лилиев изглеждаше още по-висок и по-слаб. Лицето му излъчваше някаква неземна светлина. Приличаше на светец.

Когато се върнах от Германия разбрах, че поетът е много зле, че се мъчи в непоносими болки. Бяха му поставили страшна и погрешна диагноза — рак и му дали противоракови хапчета. Той знаел диагнозата и близкия край, но помолил лекарите да не казват нищо на роднините му. Елка ми разправяше колко твърдо и героично се държал, как умее да ободри и успокои близките си.

На 6 октомври 1960 г. вечерта поетът почина. В болничната стая не е имало никой. Сякаш зла орис го беше орисала — както в живота, така и в смъртния си час да бъде сам.

На 8 октомври сутринта тялото на Николай Лилиев беше изложено за поклонение във фойето на Народния театър. Отрупан с цветя, поетът лежеше на висок постамент. Смъртта, която той неведнъж отчаяно призоваваше в поезията си, беше успокоила неговата изтерзана душа. Николай Лилиев изглеждаше като унесен в някакъв красив сън. Потоци от хора в благоговейно мълчание минаваха край смъртното ложе на поета. Дълбока скръб се четеше по лицата им. Тържествено звучеха симфониите на Бетовен. Рядко съм виждала такова внушително погребение. На площада пред Народния театър, където Владимир Трендафилов развълнувано говори, беше претърпано от хора. Безкрайна процесия тръгна за гробищата. Този есенен ден, както казва поетът, небето беше „безумно синьо“. Край гроба бравите тъжно трептяха. Като сълзи се ронеха от тях увяхнали златисти листа. Колко подхождаха за този тежък момент стиховете на Лилиев:

Всред есенното запустение
пред вас съм пак, о дървеса!
Аз нося вашето смирение
и тъмните ви небеса.

Като бездомните ви листи
угасвам тъжен и самин,
и моите блянове са чисти,
и моите сълзи са рубин.

След прочувствените речи, поетът Иван Мирчев с трогателни думи хвърли в гроба листа от липа, донесени от Стара Загора, родния град на Лилиев. Пръстта злокобно загромоля по капака на ковчега. Страшна, убийствена раздяла.

Но всички ние, които сме имали възможност да общуваме с Лилиев, трябва да се чувствуваме особено щастливи, че сме познавали един голям, истински човек, трябва да му бъдем безкрайно признателни за красивите спомени, които той ни остави.

„ПОКРУСТОВОТО ЛЕГЛО“

(СПОМЕНИ ЗА ФАШИСТКАТА ЦЕНЗУРА)

Георги Жечев

„Прокрустово легло“ — не намирам друг по-сполучлив образ, за да характеризирам чудовищното дело на полицейската цензура през времето на фашизма у нас. Наистина тая цензура не режеше ръце и крака, не осакатяваше физически, както е правил баснословният Прокруст (с това се занимаваха други органи на Дирекцията на полицията), но тя кастреше и осакатяваше идеи и схващания, а тая процедура беше много по-жестока, тя нанасяше много по-големи поражения. Дори в християнското евангелие е казано: „И не